

HATVANNYOLC SZEM A LÁNCBAN

M O L N Á R A T T I L A K Á R O L Y

„A világosság nincs a céljaink között. A zűrzavar ereje nagyobb, mint a kardé.”

Abbie Hoffman

A legújabbkori történelemben volt néhány év, amikor radikális megmozdulások, elégedetlenségek, forradalmak söpörtek végig egymástól távoli országokon. Ilyen volt 1848 (a Szent Szövetség összeomlása), 1919 (kommunista felkelések), 1989 (a szocializmus összeomlása Közép- és Kelet-Európában) és a legutóbbi, az Arab Tavasznak elnevezett 2011-es év. Ezek az évek – közöttük 1919 a legkevésbé – nyilvánvalóan nagy hatásúak voltak. Ezekhez az évekhez volt hasonló 1968, amikor Mexikóvárostól Prágáig zajlottak megmozdulások. De a tiltakozó hullámtól függetlenül 1968 önálló szimbólummá lett. Egy, a '60-as években kialakult baloldali kulturális és politikai aktivizmus, politizálási mód szimbóluma. Ez az aktivizmus nem ebben az évben kezdődött és nem is ért véget az év végén. Ezért amikor 1968 értelmezéséről beszélnek, akkor csak ritkán utalnak kifejezetten az év eseményeire, sokkal inkább erre a baloldali mozgalomra, a kulturális forradalomra vagy annak kezdeteire.

A „HATVANAS ÉVEK”

A jelen írásnak nem célja bemutatni az 1968-as év vagy az egész évtized eseménytörténetét, sem a kulturális forradalom vagy az emberjogi mozgalom kronológiáját. A „hatvanas évek” alatt nem egy időszakot értek, azt feltételezve, hogy akkor mindenki vagy a többség hasonlóképpen gondolkodott. A „hatvanas évek” ma sokkal inkább egy politikai-kulturális változást jelentő és változást igénylő mentalitás megnevezése lett, aminek a hatásai és továbbélése vitatott. A tiltakozó vagy lázadó mozgalmak meglehetősen sajátos módját jelöli, ami az európai-keresztény kultúra ellen lázadt, bár a forrásai onnan erednek. Ezért a „hatvanas évek” eléggé elmosódó tartalmú fogalom, mert bár egy időszakra vonatkozik, de sokkal inkább egy mentalitást jelöl. Az kérdéses, hogy e sajátos stílus, mentalitás léggömbje – aminek létét sem hívei, sem kritikusai nem vonják kétségbe – eltűnt-e a Reagan-forradalom évtizedében,¹ vagy győzött és uralja a mai kulturális életet, még akkor is, ha az egykori hatvannyolcasok már nem LSD-t szednek, hanem vérnyomás-szabályozót és prosztatagyógyszereket. A '80-as években az uralkodó nézet az volt, hogy a „hatvanas évek” mozgalma

¹ Steven TIPTON: *Getting Saved from the Sixties*, University of California Press, Los Angeles, 1982; Todd GITLIN: *The Twilight of Common Dreams. Why America Is Wracked by Culture Wars*, Metropolitan Books, New York, 1995; Allan BLOOM: *Closing of the American Mind*, Simon and Schuster, New York, 1987.

Áttörés – A Nyugati pályaudvar peronjáról a mai Teréz körútra kifutott vasúti szerelvény, 1962. október 4.
(Fortepan)

csak múltó epizód volt, míg a posztmodern baloldal sikere az Egyesült Államokban ma azt teszi valószínűvé, hogy a kulturális forradalom győzött, és ez uralja a mai kulturális és politikai életet. Newt Gingrich nevezte a Clinton házaspárt *counterculture McGovern*nek, ami jelzi azt a közfelfogást, amely szerint a New Deal-liberálisok eltűntek, és ma csak a konzervatívok és a radikálisok maradtak a színen.² Azaz, akiket ma liberálisoknak neveznek, azok a '60-as évek radikálisainak gondolkodását követik. Ez a radikalizmus sem nem politikai, sem nem gazdasági, hanem „kulturális”.

A „hatvanas évek” jellegéről, értelmezéséről – a fiatalság lázadása, az egyetem válsága, a jólétből és unalomból fakadó civilizációs válság, osztályharc, új társadalmi konfliktus, hagyományos társadalmi konfliktus, politikai válság stb. – és hatásáról főleg az Egyesült Államokban folyik vita, irodalma

” a '68-as események a korábban elkezdődött kulturális forradalom felszínre kerülését jelentik

szinte áttekinthetetlen. A '60-as években ifjúsági kultúrának – ödipuszi lázadásnak – nevezték³ a szociológusok, a '70-es években ellenkultúrának.⁴ Charles Reich szerint „ez az új nemzedék forradalma. A tiltakozásuk és lázadásuk, a kultúrájuk, a ruhájuk, a zenéjük, a drogjuk, a gondolkodási módjaik és a felszabadult életstílusuk nem múltó szeszély, sem az eltérés és elutasítás megnyilatkozása.”⁵ Részben a trockista kritika terjedésének köszönhetően, az ellenkultúra leírása nagyon hasonlatossá

vált az Új Osztály leírásához.⁶ A kérdés az, hogy a mozgalom egy nemzedéki vagy rendies csoport – az Új Osztály – érdekeit fogalmazza-e meg. Esetleg mindkettőt egyszerre, mivel a „hatvanas évek” kultúrájának térhódítása az egyetemen és a médiában egybeesett az Új Osztály megjelenésének észlelésével.

Hatvannyolc leírásában nincs túl nagy vita, és abban sincs, hogy nem jelentett radikális törést, a *total break*-elmélet vele kapcsolatban nem tartható.⁷ Tocqueville-nek *A régi rendben* kifejtett érvelése '68 kapcsán is elfogadott: a '68-as események csak a jóval korábban elkezdődött folyamat, a kulturális forradalom felszínre kerülését jelentik, és ezek a változások a '68-as események nélkül is bekövetkeztek volna. Az első fontos kérdés az: van-e hatása, és ha igen, akkor az mi?

A legradikálisabb nézet szerint a '68-as események nem lépték túl az egyetem falait, ami sok országban igaz is volt, ezért csak az egyetemi élet belügye maradt, a társadalom nagy részét meg sem karcolták – ami alól természetesen kivétel Franciaország, Csehszlovákia és Mexikó. Ennél megengedőbb nézetet vallók szerint '68 hatása csak a '70-es évekre terjedt ki, de a thatcheri és reagani konzervatív siker 1979/80-ban és a szocializmus összeomlása Közép- és Kelet-Európában 1989-ben véget vetett a '68-as radikalizmusnak.⁸ Egy elvetélt felszabadító mozgalom volt csak, mint 1919 vagy az Arab Tavasz?⁹ Akik igennel válaszolnak e kérdésre, azok szerint a „hatvanas évek” a burzsoá világ elleni harc volt, de jött a neokonzervatív forradalom és a piacositás, a magánérdek uralma, a felszabadítás pedig csupán a fogyasztási korlátokat törölte, a lázadás maga pedig a talán legjobban eladható árucikk lett a szellemi életben és a tömegkultúrában. Ahogyan a hosszú '60-as évek végén Daniel Bell leírta: a kulturális forradalom minden kritikája, a modernitást megteremtő és üzemeltető fegyelem,

2 Henry MANSFELD: *The Legacy of the Late Sixties = Reassessing the Sixties*, szerk. Stephen MACEDO, Norton Company, New York – London, 1997, 22.

3 Paul BERMAN: *A Tale of Two Utopias. The Political Journey of the Generation of 1968*, W. W. Norton & Company, New York, 1996; Lewis FEUER: *The Conflict of Generations*, Basic Books, New York, 1969; Kenneth KENISTON: *Youth and Dissent*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1971; Maurice ISSERMAN – Michael KAZIN: *America Divided. The Civil War of the 1960s*, Oxford University Press, Oxford, 2000.

4 Theodor ROSZAK: *The Making of a Counter Culture*, Anchor Books, New York, 1969 [magyarul *Ellenkultúra születik. Gondolatok a technokratikus társadalomról és ifjú ellenzékéről*, ford. nélk., Népművelési Intézet, Budapest, 1980 – a Szerk.]; William KEPHART: *Extraordinary Groups. The Sociology of Unconventional Life-styles*, St. Martins Press, New York, 1976; Frank MUSGROVE: *Ecstasy and Holiness. Counter Culture and the Open Society*, Methuen, London, 1974.

5 Charles REICH: *The Greening of America*, Penguin Books, New York, 1972, 11.

6 David BROOKS: *Bobos in Paradise. The New Upper Class and How They Got There*, Simon and Schuster, New York, 2000.

7 ROSZAK: *I. m.*; Carl Boggs: *Rethinking the Sixties Legacy. From New Left to New Social Movements = Social Movements*, szerk. Stanford M. LYMAN, Palgrave Macmillan, New York, 1995.

8 Todd GITLIN: *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*, Bantam Books, New York, 1987.

9 Steven TIPTON: *Getting Saved From the Sixties*, University of California Press, Los Angeles, 1982.

a weberi kapitalizmus szelleme elleni lázadása ellenére a tabudöntéseivel felszabadította a fogyasztást, és ily módon a kapitalista gazdaság számára lehetővé tette a további növekedést.¹⁰ Úgy tűnik, a fogyasztói kapitalizmus győzött, és ha mégis jelen vannak a '68-as kulturális forradalom elemei, akkor azok árucikké váltak,¹¹ a tömegkultúra részeként – zenében, öltözködésben, filmiparban – profitot termelnek, és így azt a „rendszer” szolgálják, aminek a bírálataként megszülettek. Ebből az következik, hogy a hippik, fekete párdúcok vagy a mai SJW-k (*social justice warrior*ok) és az Occupy harcosai valójában a nagytőke „hasznos idiotái”.

Azok pedig, akik '68 ma is érezhető hatásáról és sikeréről írnak, megoszlanak ennek megítélésében. 1968 megítélésének szerepe van a mai politikai identitásokban, ahogyan 1789 megítélésének is. Ezért '68 hatásainak megítélése messze nem egy *sine ira et studio* eldönthető kérdés, hanem politikai döntés.¹²

RÉGI JOBBOLDAL – ÚJ BALOLDAL

Hatvannyolc a '60-as évek tiltakozó mozgalmainak összefoglaló elnevezése. E mozgalmak élesen különböztek a modernításban „megszokott”, az európai-amerikai társadalmakat jellemző mozgalmaktól, amelyek jellemzően osztályalapúak voltak, és főleg gazdasági és szociális követeléseket fogalmaztak meg. 1945 után a kapitalizmus legsikeresebb évtizedei következtek, és a jóléti állam kiépülése a szegénykonyhák helyett fogyasztói társadalmakat hozott létre, amik „sajnálatos” módon működtek, és senki sem akarta azokat forradalommal felforgatni, ahogyan erről Herbert Marcuse panaszkozott *Az egyszemélyes emberben*.

Létrejött egy mindenkorábnál jobban működő gazdasági és politikai „rendszer”, és ez mégis elégedetlenséget, politikai-kulturális retorikába csomagolt világelutasítást termelt ki, ami újfajta felszabadító mozgalmakban tört ki, elsősorban a társadalom privilegizált rétegében, a felső-középosztályban. 1968 a tiltakozás és változás szimbóluma lett a legújabbkori történelemben, de ma is vitatott, hogy mi ellen tiltakoztak és mit is akartak.¹³ Önképük szerint minden korábbi felszabadító törekvés befejezése lesz, a végső megoldás az emberiséget kínzó legfőbb nyavalyákra: „Egy forradalom közeleg. Ez nem olyan lesz, mint a múlt forradalmi. Ez az egyén és a kultúra terén fog elindulni [...] és végső tetteként megváltoztatja a politikai struktúrát. Nincs szüksége erőszakra, hogy sikeres legyen, és nem lehet sikeresen feltartóztatni erőszakkal. Ma lélegzetelállító sebességgel terjed [...] és a következtében már megváltoznak a törvényeink, intézményeink és a társadalmi szerkezetünk. Magasabb rendű értelmet kínál, emberibb közösséget és egy új felszabadult egyént. Végül majd megalkot egy új és tartós egészét és szépet, létrehozza az ember megújult viszonyát önmagával, másokkal, a természettel és a földdel.”¹⁴

A „hatvanas évek” előzményei közt meg szokták említeni a beatnikeket (Ginsberg, Kerouac, Burroughs stb.), a polgárjogi mozgalmat, a kommunista pártot és holdudvarát, a trockistákat, az abolicionistákat, vallásos és világi utópikus mozgalmakat és a szituacionistákat (Internationale Situationniste). De hadd emeljek ki négy további fontos előzményt:

Pier Paolo Pasolini: *Az OKP-t a fiataloknak!* [1968] (részlet)

Most a világ valamennyi újságírója (beleértve a televíziósokat is) kinyalja (ahogyan még mindig mondják ezt az aszfalt nyelvén) a seggeteket. Én nem, kedveseim. Túlságosan papa-fiacskája képetek van. Gyűlöllek benneteket, ahogyan a papáitokat is gyűlölöm. VÉR nem válik vízzé. Ugyanolyan rossz vágású a szemetek. Félénkek vagytok, bizonytalanok, elkeseredettek (nagyon helyesen!), de tudjátok azt is, hogyan legyetek hatalmaskodók, zsarolók, magabiztosak és pofátlanok: kispolgári tulajdonságok ezek, kedveseim. Amikor tegnap a Villa Giuliaiban összeverekedtetek a rendőrökkel, én a rendőrökkel rokonszenveztem. Mert a rendőrök a szegények fiai. Mindig külterületekről jönnek, faluból, városból egyaránt.

Fordította Szkárosi Endre. Megjelent: Pier Paolo Pasolini: *Eretnek empirizmus*. Szerkesztette Zalán Vincze. Osiris, Budapest, 2007. 190. oldal.

10 Daniel BELL: *The Cultural Contradiction of Capitalism*, Basic Books, New York, 1976.

11 Joseph HEATH – Andrew POTTER: *The Rebel Sell*, Capstone, New York, 2004.

12 Chris REYNOLDS: *Memories of May '68*, University of Wales Press, Cardiff, 2011.

13 George KENNAN: *Rebels Without a Program*, New York Times 1968. január 21.

14 REICH: *The Greening of America*, 11.

1) Akárcsak az I. világháború után, a II. világháború után is felerősödött a baloldal, a baloldali remények és pártok. A hagyományos jobb- és baloldal vitáját átértelmezte a kor a faszizmus és antifaszizmus küzdelmévé, aminek a tétje az emberiség boldogsága és fennmaradása.¹⁵ Ahogyan az első háború okának a dinasztikus politikát tartották és azt remélték, hogy a trónfosztások és az általános választójog, a „nemzetállamoknak” nevezett új geopolitikai felosztás meg hozza a békét, úgy remélték a II. világháború után, hogy a jóléti állam, a tervgazdálkodás, a nacionalizmus felszámolása, a „demokratikus” (domesztikált) jobboldal megteremtése és az emberi jogokkal korlátozott demokrácia hozza el az emberiség boldog jövőjét. Mindez együtt járt azzal, hogy Közép- és Kelet-Európában a kommunista pártok kerültek hatalomra, és elkezdték megvalósítani a magántulajdon-mentes társadalom tervét. A baloldal oda volt a nagyszerű kísérletért, azonban részben a magyar felkelés 1956-ban, részben a baloldal követelésére és nagyrészt a baloldal által kialakított jóléti állam – a *corporate state* – nyugati tapasztalatai és elutasítása a '60-as évekre elhozta a kiábrándulást a sztálinizmus mellett a jóléti államból és általában a bürokratikus szocializmusból is, amelyben „az állam uralja, kizsákmányolja és végleg elpusztítja az embert és a természetet”.¹⁶ A szocializmus már nem tűnt a kapitalizmus alternatívájának. A nagy szervezeteket, a személytelen bürokráciát tekintették a rossz közérzetük forrásának.

2) A nagy reményeket követte a nagy kiábrándulás,¹⁷ a csalódottság a háború utáni optimizmus után. A háború után azt remélték, hogy a tudomány haladásával az emberi értelem legyőzi a konfliktusokat, vitákat, növeli a jólétet, biztonságot, és ez nagyobb szabadságot, harmóniát, több lehetőséget, kevesebb csalódást, új életet hoz az embereknek. Azonban egyre kevesebben remélték, hogy tudomány és ész, társulva a demokráciából fakadó jószándékkal, elhozza a boldog aranykort.

3) Az '50-es évekbeli Régi Bal helyét átvette a '60-as években az Új Bal, amelyik valamiféle nem-bürokratikus, hanem emberarcú szocializmus-eszményt dolgozott ki.¹⁸ Ennek az eszménynek sok változata volt – „nyitott/autonómista marxizmus”, „kreatív marxizmus”, „eurokommunizmus”, „libertárius szocializmus” stb. –, azonban mindegyik tartalmazta a kapitalizmus és liberális demokrácia kritikája mellett a Régi Bal eszményeinek a kritikáját is. Azokat megvalósíthatatlannak vagy nemkívánatosnak tartották. A szovjetel-

lenes politikai és kulturális propaganda részeként sok, Sztálinnal szembe fordult kommunistát támogatót az Egyesült Államok titkosszolgálat, így az antikommunista hivatalos politika idején számtalan baloldali szerző és gondolat kapott nagy nyilvánosságot a titkosszolgálatok segítségével,¹⁹ akik a Régi Baloldalt bírálták az új nevében. A cél

részben a nyugati szólásszabadság felmutatása volt, részben a baloldal leválasztása a Szovjetunióról. Mellékhatásaként pedig közpénzen kaptak teret a trockista és újbalos nézetek.²⁰

Az Új Bal a Régi Ballal és a liberálisokkal szemben határozta meg magát (az amerikai konzervatívok csak az '50-es években jelentek meg, a politikai térnyerésük pedig jóval az Új Bal megjelenése után következett be a '70-es években).

” a nyugati szólásszabadság mellékhatásaként kaptak teret a trockista és újbalos nézetek

15 1989 után a posztoszocialista országokban jellemzően a bal- és jobboldal szembenállása a kommunista és antikommunista küzdelemként lett átértelmezve, aminek tétje a szabadság. Talán ennek is köszönhetőek az EU mai politikai-kulturális ellentétei a nyugati és a posztoszocialista országok közt.

16 REICH: *The Greening of America*, 12

17 *The Sixties from Memory to History*, szerk. David FARBER, UNC Press Books, 2012.

18 Geoff ANDREWS: *The Three New Lefts and their Legacies = New Left, New Right and Beyond. Taking the Sixties Seriously*, szerk. Geoff ANDREWS és mások, Macmillan, New York, 1999, 66–84; *The New Left: Legacy and Continuity*, szerk. Dimitrios ROUSSOPOULOS, Black Rose Books, New York, 2007; Maurice ISSERMAN: *If I Had a Hammer. The Death of the Old Left and the Birth of the New Left*, University of Illinois Press, Urbana, 1993; Greg CALVERT: *A Disrupted History. The New Left and the New Capitalism*, Random House, New York, 1971; Wini BREINES: *Community and Organization in the New Left, 1962–1968*, Praeger, New York, 1982.

19 Kerry BOLTON: *Revolution from Above. Manufacturing 'dissent' in the New World Order*, Arktos, London, 2011.

20 Frances Stoner SAUNDERS: *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters*, New York – London, 1999.

A Students for a Democratic Society (SDS) aktivistája, Tom Hayden írta 1961-ben: „Marx, főképpen a humanista Marx sokat mond nekünk, de a fogalmi eszközei idejétmúltak és az általa leírt végcél valószínűtlen”.²¹ Az Új Bal elutasította a Régi Bal gazdasági determinizmusát, az állam nélküli társadalmat megalkotó munkásforradalom szükségszerűségének gondolatát, de folytatta Marx vallás, magántulajdon, állam és elidegenedés iránti bírálatát. A radikálisok kifogása az volt a liberalizmussal szemben, hogy az túlságosan konzervatív, *status quo*-őrző. Kritikájuk szerint Niebuhr, Lipset, Bell, Hofstadter, azaz a liberális elit azt tanítja, hogy „az ember lényegénél fogva képtelen jó társadalmat alkotni, az ember szenvedélyes ügyei semmi mások, mint veszélyes lelki tévelygések [...] az eszményeknek kis szerepük van a politikában, helyettük hatékony és felelős programokat kell kidolgoznunk, amelyek a lehető legtöbbet érik el”.²² A liberálisok a radikálisok – azaz az Új Bal – szerint elárulták az egykori optimista liberalizmust és morált, ezeket már csak a radikálisok képviselik. A liberális–radikális együttműködés, majd a liberálisok egy részének radikálissá – újbalossá – válása több szálon zajlott. Szokták emlegetni, hogy a radikálisok csak komolyan veszik a liberálisok alapelveit, és a kulturális forradalom vezetői liberális családokból érkeztek.²³ A gyerekek pedig követték szüleik elveit azok legradikálisabb konklúziójáig, míg a szüleiket képmutatónak tartották: „Eleget éltem a londoni liberális értelmiség között, hogy tudjam: míg másokkal keményen bánik, magával szemben mindig elnéző”.²⁴

De ennél a sejtésnél közvetlenebb jel az, hogy a liberális – vagyis demokrata párti – elit támogatta Institute for Policy Studies (IPS) kapcsolódott az Új Balhoz. A bankárcsaládból származó James Warburg alapította az intézetet, de a Sears, a MacArthur és a Ford Alapítványoktól is kaptak támogatást. Az IPS-t a nagytőke tartotta fenn.²⁵ Az IPS másik alapítója, Marcus Ruskin a Demokrata Párt Liberális Projektjének titkára volt. Ruskin 1961-től Kennedy elnök nemzetbiztonsági tanácsadójának, McGeorge Bundynek dolgozott, aki 1966–79 között a Ford Alapítvány elnöke volt. Az IPS másik alapítója, Richard Barnet a külügyben dolgozott 1961-től, majd 1969-től a Council on Foreign Relations tagja lett. Mindez azért érdekes, mert a liberális politikai-gazdasági elittel szoros kapcsolatban álló IPS-ből jött az Új Bal fészke, az SDS több vezetője. Az SDS eredetileg a Régi Baloldalt jelentő League for Industrial Democracy nevű szocialista csoport ifjúsági szervezete volt, ami a CIA által támogatott International Union of Socialist Youth tagja volt. „Az Új Bal fiatal forradalmárainak sok barátja volt hasznos helyeken.”²⁶

4) Az előzmények között a legritkábban emlegetett a kínai kulturális forradalom 1966–69 között, ahonnan a „hatvanas évek” mozgalmának két fontos eleme is származik: a szovjet szocializmus elutasítása és a „kultúra” forradalmának fontossága, akár elsődlegessége a tulajdonszerkezet és a gazdaság átalakításával szemben. Mao a sztálinizmus trockista kritikáját és a trockista permanens forradalom²⁷ gondolatát folytatva azt hirdette: a szocializmus hibái arra vezethetők vissza, hogy a néptől elszakadt bürokrácia vette át benne a hatalmat. A cél a nagyobb egyenlőség, a bürokrácia és a munkások közti szakadék megszüntetése és a parasztság kiszabadítása a bürokrácia uralma alól. A megoldást pedig az autoritások (földesurak, ellenforradalmárok, reakciók, árulók, kémekek, kapitalisták) felszámolásában látta. Mindezt a Szocialista Oktatási Mozgalom

a kulturális forradalom vezetői liberális családokból érkeztek

21 Tom HAYDEN: *Writings for a Democratic Society*, City Lights Publishers, New York, 2008, 20.

22 *Uo.*, 21.

23 Kenneth KENISTON: *Young Radicals*, Harcourt, Brace & World, New York, 1968; Midge DECTER: *Liberal Parents, Radical Children*, Coward, McCann & Geoghegan, New York, 1975.

24 Nick COHEN: *What's Left? How Liberals Lost Their Way*, Harper Perennial, London, 2007.

25 Az IPS legnagyobb támogatói 1999 és 2001 között: Turner Foundation, Fannie Mae Foundation, Town Creek Foundation, Naomi and Nehemiah Cohen Foundation, Rockefeller Brothers Fund, Ford Foundation, Charles Stewart Mott Foundation, John D. and Catherine T. MacArthur Foundation, Eugene and Agnes Meyer Foundation, Nathan Cumming Foundation és Charles Stewart Mott Foundation. (Vö. BOLTON: *I. m.*, 112.)

26 BOLTON: *I. m.*, 110.

27 Paul THOMPSON – Guy LEWIS: *The Revolution Unfinished? A Critique of Trotskyism*, Big Flame, Liverpool, 1977.

előzte meg (1963–66), aminek célja a *tekintély* és a *reakciós gondolkodás* felszámolása volt. A kulturális forradalom célja a gondolkodás megtisztítása volt az ósdi habitustól, gondolkodástól, kultúrától, az anyagiasságtól, valamint a forradalmi szellem megújítása. A kulturális forradalom e szelleme jellemezte a „hatvanas évek” mozgalmárait is: Tanárok, ti öregek vagytok, és a kultúrátok is az!

A kínai kulturális forradalom logikus volt: akkor már 15 éve győzött a kommunista forradalom Kínában, megszűnt a magántulajdon, a kommunista párt uralkodott, de a kommunizmus csak nem jött el. Úgy tűnt, a magántulajdon felszámolása önmagában nem megoldás. A szocialista ember ezzel nem jött létre automatikusan, ezért hozzá kell nyúlni a „felépítményhez”, azaz a kultúrához. A kulturális forradalom végrehajtója, mint általában a forradalmi mozgalmak esetében, a romlatlan, az ősi kultúra által még meg nem fertőzött ifjúság volt. Régebben az ilyen, a kultúrával meg nem fertőzött embereket barbároknak nevezték, de Rousseau óta ezeket a változtatni vágyókat romlatlannak, természetesnek, hitelesnek és őszintének. A kulturális forradalom során a diákok tanárokat, hivatalnokokat támadtak meg és szégyenítettek meg lelkesen.

A nyugati radikálisok a kulturális forradalom gondolatával visszakapták a reményt: mégis lehetséges a forradalom, sőt az lehet viszonylag vértelen is, és az ismert kapitalizmus és parlamentáris demokrácia világának nem csupán a sztálinizmus és a Szovjetunió az alternatívája. Van egy kiút, ahol a döntő szerep az iskolai fegyelem és tekintély által megnyomorított, éppen ezért könnyen mozgósítható elégedetlen diákoknak jut.

A fentiek miatt kijelenthetjük, hogy a sztálinizmus – a bürokratikus szocializmus – után az osztálypolitikát is feladta az Új Bal. A „hatvanas évekig” abban bíztak, hogy a munkásosztályt kimentik a fogyasztói kapitalizmus és

a hamis tudat karmaiból (Raymond Williams a munkásosztály morális hanyatlásáról beszélt,²⁸ a frankfurtiak pedig úgy látták, hogy az „evezősök” füle viaszszal – a fogyasztói társadalom jólétével – van betömve, ezért süketek a radikális értelmiség igazságaira). Ezután pedig a kulturális forradalom híveiben – az egyetemistákban, a „kritikai értelmiségben” – bíztak, akiket már nem kell felvilágosítani (nincs hamis tudatuk) és nem a fogyasztói kapitalizmus rabjai. Ezt nevezték *new classlessness in culture*-nak.

Az Új Balban az SDS kiáltványa, az 1962-ben írott *Port Huron Statement*²⁹ szelleme lett az uralkodó: a büszkén a lehetetlenre³⁰ (utópiaalkotásra) vállalkozó politika, ami a kapitalizmus elutasítása mellett az emberi természet átalakítására törekszik, az egyetnem-értést erénynek tekinti és ez az egyetlen út a hitelességhez és menekülés a létező világ elvárásai elől. Az új baloldal (SDS) szerint a Demokrata Párt hagyományos választói – szakszervezeti tagok, déliek, szegények – nincsenek abban a helyzetben, hogy egy új világot építsenek, mivel „feladták a dolgok megváltoztatásának reményét”, sőt egyenesen „félnek a változástól”. Ezért ez a feladat a diákokra és az értelmiségre hárul. Ezért is kapott kiemelkedő figyelmet az Új Baltól az egyetem. Az egyetem, a tudásgyűjtés és felhalmozás, átadás intézménye új szerepet kapott tőlük: az egyetem már nem a tudás őrzője és átadója a következő nemzedékek számára, hanem „az egyetem a társadalmi változásra törekvő mozgalom lehetséges bázisa és képviselője” és az újbalos eszmények – igazságosság, részvételi demokrácia és aktivizmus – állítólagos megtestesítője. „Az utópia és remény hanyatlása” és az apátia – valószínűleg a legtöbbször használt szó a *Port Huron tatement*ben – korábban csak az egyetem népe képes cselekedni,

A diákszovjet utolsó napjai éppoly eszeveszettek voltak, amilyen hősiések az első napok [...] A termek és folyosók padlójára ezer és ezer láb mocska tapadt. Ide is beköltözött egy csomó csavargó, *beatnik*; meg általában olyan ember, akinek nem volt hol aludnia. A patkányok előmerészkedtek a csatornából; a rendőrökem bejöttek a főkapun át. A fiatalok egyike-másika hasist szívott, és naponta orvosi kezelésre szorult. A gyengélkedőben botrányos volt a helyzet. Mintegy harminc kisebb-nagyobb bűnöző, volt idegenlégiós és katonaszökevény [...] beköltözött a Sorbonne pincéjébe, és valóságos rémuralmi légkört árasztott. A maguk módján ők is gyűlöltek a társadalmat és segíteni akartak a diákoknak, de rossz hírbe keverték őket. Volt néhány kiskaliberű sportpuskájuk, egy-két riasztó külsejű késük meg pár botjuk és dorongjuk, több jókora vasláncuk és egy-két kipingált lánykájuk.

Patrick Seale–Maureen McConville:
French Revolution 1968. Penguin,
London, 105. oldal (Zilahi Judit fordítása)

28 Raymond Williams: *Resources of Hope*, Verso, London – New York, 1989.

29 Van Gosse: *The Movements of the New Left, 1950–1975. A Brief History with Documents*, Bedford / St. Martin's, New York, 2005.

30 A „Követeld a lehetetlent!” jelszó a szituacionalistáktól ered.

akik egyszerre élvezték az egyetem védettségét és dolgoztak az egyetem lerombolásán.³¹

Jóval azelőtt, hogy Hakim Bey kitalálta volna a *temporary autonomous zone* fogalmát,³² a „hatvanas évek” mozgalma elsősorban a – felnőtt, burzsoá, kapitalista stb. – külvilággal szembeni védettsége miatt tartotta fontosnak az egyetemeiket. Másrészt, csak a fiatalok képesek történelmet csinálni, akik – szemben a Régi Ballal – nemcsak várják a haladást, ami majd elhozza a boldog jövőt, hanem tesznek érte – vélekedtek. A baloldalt sokáig uraló marxista tudományos szocializmus ugyanis a tudománytól – ami az Új Bal gondolkodásában átkerült a „katonai-ipari komplexum” oldalára, vagyis a sötét oldalra – kölcsönzött tekintéllyel jósolta meg a forradalom és a kommunizmus szükségszerűségét, szemben a lesajnált utópistákkal. Velük szemben az Új Baloldalnak a szcientizmusból is elege volt, de azt is látták, hogy a „tudományos szükségszerűség” nem mobilizál, hiszen az esemény állítólag így is, úgy is bekövetkezik. Ezért hangsúlyozták a reményt (lásd Obama 2008-as *Hope and Change* kampányát), mert a remény mozgósít. Azért hangsúlyozták az utópikusság fontosságát, mert a remény képes mozgósítani, és amit leginkább le akartak győzni, az az apátia volt. A mozgósítás mellett az utópikusság, a lehetetlenre vállalkozás másik eleme az a remény volt, hogy az ember eddig elnyomott vagy elfojtott képességeinek felszabadítása a kulturális forradalomban lehetővé teszi az új és jobb világ alkotását.³³ Ezért a feladat a *human potential* felszabadítása. Az embert „végtelenül értékesnek” tekintették, akinek „megvalósulatlan képessége van az okoskodásra, szabadságra és szeretetre”, ahol a szabadság „értelmes életet” és „személyes hitelességet” jelent. A felszabadult egyén pedig képes lesz új közösséget, kultúrát létrehozni s hiteles, őszinte lesz.

ÖRÖK ELÉGEDETLENEK

A modernitás, az elmúlt két évszázad története nem más, mint a modernitás elleni „láadások” története a ludditáktól és a romantikától kezdve a posztmodernig és posztstrukturalistáig. Ugyanakkor ezek a láadások nagyon is modernnek abban az értelemben, hogy mindegyik valamilyen változás-elméletre épül, amik abban különböznek egymástól, hogy mit és hogyan változtatnának meg, milyen cél elérése érdekében és milyen indokokkal. (Leszámítva azt a közös indokot, hogy a világ rossz, hiszen „az ember”, vagy legalább néhányan közülük, rosszul érzik magukat benne.) Ezek a mozgalmak mind valamilyen elégedetlenséget fejeztek ki a modernitás által létrehozott viszonyokkal szemben. A szocialisták és a marxizmus is ilyen mozgalom volt, annak ellenére, hogy egykor szívesen nevezték magukat avantgárdnak, és azóta is jellemzően modernnek és a modernitás élcsapatának tekintik magukat. Ezért felmerülhet a kérdés, hogy a ’60-as években elszabadult kulturális forradalom modern vagy antimodern-e, mivel a „hatvanas évek” s benne a kulturális forradalom a romantika fegyelem elleni láadását folytatta. És bár személyek szintjén a posztmodern és posztstrukturalizmus – ott a fegyelmet és önfegyelmet mikroagresszióknak, biopolitáknak, represszív diskurzusnak, elnyomó/uralmi mátrixnak, interszekcionalitásnak és hasonlóknak nevezik – nem kapcsolható össze a „hatvanas évek” mozgalomával, mégis mondható, hogy a fegyelem elleni láadás és annak elemei összekapcsolják ezeket a baloldali „kulturális” mozgalmakat.

Az a kérdés kívül esik a jelen írás keretein, hogy vajon a modern gazdaság és társadalom képes-e működni a Weber által hangsúlyozott mentalitás, a fegyelem nélkül. A fenntarthatóság azonban a kulturális forradalom utáni idő-

”
a fegyelem elleni
láadás és annak elemei
összekapcsolják a baloldali
„kulturális” mozgalmakat

31 Roger Kimball: *The Long March*, Encounter Books, New York, 2001.

32 Lásd bővebben: Hakim Bey [Peter Lamborn Wilson]: *Autonóm területek* [válogatás], Helikon 2008/4. – a Szerk.

33 Charles R. KESLER: *The Old New Left and the New New Left*, Claremont Review of Books 2017. július 31.

szakban jellemzően csak a környezetvédelemmel és a környezetvédelemre vonatkozó beállítottsággal kapcsolatosan merül fel, a demográfiai csökkenéssel vagy a kulturális forradalom alkotta mentalitással kapcsolatosan pedig – a reakciónak vagy még rosszabbnak bélyegzettek leszámítva – nem. Nem merül fel a kérdés, hogy a „hatvanas évek” kulturális forradalma által terjesztett és mára uralkodóvá lett mentalitás alkalmas-e a liberális demokráciát, a jóléti államot, az igen bonyolult és hatalmas teljesítményt nyújtó modern gazdaságot működtetni. A politika esetén, ha fel is merül a mentalitás kérdése, akkor a progresszívek válasza szerint még több demokrácia, még több felszabadítás a megoldás a politikai társulás gondjaira. A jóléti állam vagy a gazdaság esetén azonban fel sem merül bennük, hogy mindezek a teljesítmények valakik *szorgos és fegyelmezett* munkáján alapulnának.

A fegyelem kritikája a racionalitás és a szcientizmus kritikájához kapcsolódott a romantika óta.³⁴ Azonban a hatvannyolcasok, majd a posztmodern szcientizmus-ellenességének sajátossága – szemben a romantikáéval – az, hogy mivel a gyakorlatban az elismert egyetemi létezését és az azzal járó anyagi előnyöket és presztízst biztosítani akarták maguknak, ezért tanaikat tudománynak, magukat pedig tudósoknak nyilvánítják. A felvilágosodás hagyománya feltételezte, hogy a szabadság és a ráció együtt járnak, így a világ racionálisabbá tétele egyben szabadabbá is teszi, csak a racionális ember lehet igazán szabad. A romantika, majd a „hatvanas évek” ezt a feltevést kezdte ki, és a racionalitást a hatalomhoz, ellenőrzéshez kapcsolta.³⁵ A megvilágosodás, mágia, irracionalitás, értelmetlenség nevében – amit korábban egyébként a létező burzsoá világ szemére vetettek – elutasították a józan ész, a karteziánus és technikai racionalitást egyaránt, mondván, hogy ezek mind az uralom eszközei és az uralom termékei. A *yippie*-k – a Youth International Party tagjai –, a radikális ellenkultúra képviselőinek sikere önképük szerint a romantikus vagy inkább dadaista szellem: „A *yippie*-mítosz sikere az, hogy értelmetlen. Az alapvető információkat tartalmazó nyilatkozata egy üres papírlap.”³⁶ Az ellenőrzéshez, fegyelemhez kapcsolták és elutasították az értelem mellett az érthetőséget, világosságot, mindazt, amit Dosztojevszkij a ki-/megismerhetőséggel kapcsolt össze.³⁷

A fegyelem elutasítása az öngazgatás, önmeghatározás, autonómia, szabadság, felszabadítása retorikáját használta a '60-as években. Ez csak részben jelentette a hierarchiák és tekintélyek elutasítását, nagyobb részben a társadalmi szokások és a munkamegosztásból eredő kölcsönös elvárások felszámolását jelentette. Nehezen képzelhető el, hogy a modern komplex társadalomban hogyan tudja egy-egy nagyobb csoport kivonni magát a többieknek vele kapcsolatos funkcionális, morális vagy egyéb elvárásai – „kényszerei” – alól, de a „hatvanas években” kialakuló Új Osztály mégis majd erre tesz kísérletet a kulturális forradalommal. A kulturális forradalom legteljesebb megvalósulása a BOBO-világ (*bohème bourgeois*). E rendi kiváltságokkal bíró csoport élvezi a végtelenül összetett, számtalan fegyelmen és kényszeren alapuló modern gazdaság áldásait, ugyanakkor igyekszik ki is szabadítani magát minden vele szemben támasztott elvárás, fegyelem, tekintély alól, ami alapján az anyagi, presztízis- és más javakhoz jutását vagy a megszerzett jóságok tetszőleges elfogyasztását – a magánéletét – bárkik is korlátozhatnák. A fegyelem elutasítása egyes társadalmi csoportoknak, mint a *chatting class*nak, az autonómia zászlaja alatt meglehetősen jól sikerült, míg másokat „szerencsésen” kikerült a modernizáció, mint a harmadik világ némely térségeit vagy a *travellereket* Európában, de a többség esetében ez a felszabadulás a magánszférában lehetséges csak: ott lehetséges a szabadság a fegyelemmentesség időbeosztás, öltözködés, viselkedés, tudatmódosítás és egyebek terén.

A fegyelem-elutasítás altémája a hierarchia és tekintély elutasítása, a személyes fegyelmező-intézmények elutasítása. Minden korlát elutasítása. Ez eleinte

34 REICH: *The Greening of America*, 12.

35 Jürgen Habermas egész életműve hatalmas vállalkozás arra, hogy az instrumentális és kommunikatív racionalitás megkülönböztetésével a racionalitás fogalmát megmentse a mai baloldal számára, és a kommunikatív racionalitáshoz kösse az utópikus reményeket.

36 Jerry Rubint idézi Julie STEPHENS: *Anti-Disciplinary Protest*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, 30.

37 Lásd Dosztojevszkij *Feljegyzések az egérlukból* című művét!

a katonaság volt, majd az üzem, de az Új Bal esetén egyre inkább az iskola és a család, a nevelés intézményei (iskolarendszer, egyetem), ahol állítólag arra tanítják a gyereket, hogy ne gondolkodjon, hanem engedelmeskedjen. Az Új Bal egyik szülőatyja, Tom Hayden írta 1961-ben, hogy ki nem állhatja, hogy gyermekként kezelik őket az egyetemi professzorok, úgy viselkednek, mintha a szülei lennének: „a szabad szólás és gondolat végtelen elnyomása és a fullasztó paternalizmus megfertőzi azt, ahogyan a diákok észlelik, hogy mi a valóság és mi lehetséges, és a szülő-gyermek viszonyt kényszerítik rá addig, míg a fiatal hirtelen ki nem kerül a »világba« az iskolából”.³⁸ E kritika szerint a létező iskola nem a szabadság, hanem az engedelmisség iskolája, és a család sem szabad család, hanem engedelmes. A '60-as évek kulturális forradalmárai az Egyesült Államokban a katonai szolgálat ellen lázadtak, Európában viszont ettől gyakorlatilag mentesültek. Az autonómiáért, azaz a teljes önszabályozásért, kollektív felelőtlenségéért sikeresen harcoló Új Osztály számára a személyes függés és fegyelmzés fő megtestesítői a szülők (főleg az apa) és a tanárok lettek. E témák terén kétségbevonhatatlan a „hatvanas évek” győzelme és a folytonossága a mai posztmodern állapottal.

A korlátok elutasítása az új életstílusban mutatkozott meg a leglátványosabban, amelynek a lényege, hogy felszabadítja az egyént a szerepelvárások és a szerepekhez kapcsolódó felelősségek alól.³⁹ Az elvárások és a felelősségek miatt érzi magát a fiatal diák felnőttnek, ami márpedig nem akar lenni, inkább „élni” akar. A munkamegosztásban kialakult szerepekhez kapcsolódó elvárások „szerepjátékra” kényszerítik az egyént. Azaz a kényszer és elnyomás a hierarchikus intézményektől és tekintélyektől függetlenül is leselkednek az egyénre pusztán akkor is, ha részt vesz a munkamegosztásban. Kész formákba kényszerítik, így nem lehet szabad, nem lehet „önmaga”, nem lehet „hiteles”, azaz nem élhet úgy, ahogy neki tetszik. Ettől a külső fegyelmestől és önfegyelmestől szabadít meg hirdetői szerint a kulturális forradalom által hirdetett életforma. Másrészt, ahogyan Rousseau-tól megtanulták,⁴⁰ a szerepjáték képmutatás, mivel a cselekvő nem őszinte, hanem az elvárásokhoz igazodik. Ezért minden elvárás képmutatóvá, hazuggá és erkölcs-telené teszi az elnyomott embereket. Az elvárásokat elutasító ember jutalma nem pusztán egy kellemes szabad állapot, de ez az ember az őszintesége miatt az új erkölcsi eszmény is. Egyszerre kellemes és erkölcsös az állapota.

Bár kulturális forradalomnak, ellenkultúrának (*counter culture*) nevezik, a '60-as évek újbalos mozgalmárai nem sokat beszéltek a kultúráról, vagy ha igen, akkor inkább csak romboló szándékkal. Kultúra alatt az életmódjukat értették. A felszabadítás azt jelentette a számukra, hogy az egyén szabadon építi fel a saját értékeit, életstílusát, kultúráját, mégpedig az alapoktól kezdve.⁴¹ A legforradalmibb tettnek azt tartották, ha valaki jólérzi magát, hiszen ez nyilvánvalóan csak az elnyomó öreg, fehér és burzsoá fegyelmező, korlátozó kultúra ellenére lehet megtenni. „Le van szarva, ha a forradalom nem a saját életünkre vonatkozik és arra, hogy magasabbra jussunk és összezúzzuk az államot s kapcsolatba lépünk önmagunkkal és egymással. Akkor az nem forradalom.”⁴²

Az erőszak és Frantz Fanon kultusza⁴³ és az erőszakellenesség hirdetése együtt jártak. A párt- és parlamenti politika elutasítása és általában a millenarista hatalommentes közösség idealizálása a legkevésbé sem volt új. Az európai történelemben számtalan ilyen vallásos, majd szekuláris-utópikus politikai

**kétségbevonhatatlan
a „hatvanas évek”
folytonossága a mai
posztmodern állapottal**

38 Tom HAYDEN: *A Letter to the New (Young) Left* = Uő.: *Writings for a Democratic Society*, 20.

39 Vő. HELLER Ágnes: *Társadalmi szerep és előítélet. Két tanulmány a mindennapi élet köréből*, Akadémiai, Budapest, 1971.

40 Jean-Jacques ROUSSEAU: *Értekezés művészetekről és tudományról* [1750] = Uő.: *Értekezések és filozófiai levelek*, ford. Kis János, Magyar Helikon, Budapest, 1978.

41 REICH: *The Greening of America*, 190.

42 Idézi Timothy S. MILLER: *The Hippies and American Values*, University of Tennessee Press, Knoxville, 1991, 45.

43 Frantz FANON: *A föld rabjai* [1961], előszó Jean-Paul SARTRE, ford. Kovács Anikó – STAUB Valéria, Gondolat, Budapest, 1985; Régis DEBRAY: *Forradalom a forradalomban* [1967], ford. nélk., Kossuth, Budapest, é. n.; Jeremy VARON: *Bringing the War Home*, University of California Press, Los Angeles, 2004.

Nyílt társadalom – Az elfoglalt Odeon színház épülete vörös zászlókkal és „nyitva” felirattal, Párizs, 1968. május
(Wikimedia Commons)

mozgalom létezett. Ami azonban minden leírás szerint megkülönböztette a hatvanasok kulturális forradalmát, az a tudat megváltoztatásának, felszabadításának ígérete volt a drog, a zene és a szexuális forradalom révén. A zene – és mindenféle „önkifejezés”, mint például a ruhaviselet⁴⁴ –, a drog és a szexuális forradalom a keresztény és burzsoá erkölcs szerepelvadásainak elnyomása alól szabadítja fel az egyént, ezért ezek egyszerre kellemesek és erkölcsileg nagyszerűek. Kell-e ennél jobb ajánlat? A hagyományos világ, a szülők és nagyszülők nemzedéke a kellemeset vagy teljesen tiltotta, vagy szabályozta, és most kiderült, hogy az élvezetes tevékenységek jobbá is teszik az embert, erkölcsileg nemesebbekké. Az új embert nem a nevelés, esetleg politikai propaganda hozza létre, hanem az élvezetek. Kiváló politikai marketing!

1968-AS FORRADALMAK

Pszichedelikus forradalom. A pszichedelikus forradalmat nem hatvanyolcasok indították, bár alattuk bontakozott ki. A mai drogmegelőzést, felderítést és büntetéseket célzó kormányzati és nemzetközi programok idején furcsának tűnik, de a kritikus értelmiség egy része a '60-as években is és ma is drogarát. Nem csupán éltek vele, de propagálták is, áldásos hatásairól beszéltek (Al Hubbard, Timothy Leary, Owsley Stanley, Art Kleps, Ken Kesey). Ralph Metzner drogkutató és népszerűsítő harvardi professzor szerint az LSD fordulatot hozott az emberi evolúcióban. A „vegyszermessiasnak” nevezett Richard Ashley pedig azt tanította, hogy az LSD letépi a társadalom által az egyénre adott kényszerzubbonyt, az egész világra kiterjedő rendőrállamnak vet véget a tudatmó-

⁴⁴ Bár a ruhaviseletnek a személy énjét kell kifejeznie és nem a konvencióknak megfelelnie, ezért nem uniform, a '60-as évek ruhaviselete nem kevésbé jellegzetes, nem kevésbé divatkövető, mint a korábbi lesajnált nemzedékeké.

dosítás. Az állam és a kapitalizmus termeli a hamis tudatot, és a hamis tudat – státus-igények, hamis fogyasztási vágyak stb. – tartja fenn az államot és a kapitalizmust. A drog azért értékes, mert kiszabadít a hamis tudat uralma alól. A drog hatása a Mátrix piros pirulájának a hatása: kiszabadít a hamis tudat rabságából. És még kellemes is.⁴⁵

A háború utáni béke és jólét kétségbeesésbe taszította a lázadókat – elég Huxley antiutópiájára vagy Marcuse *Egydimenziós emberére* gondolni –, mivel úgy tűnt, a jólét okozta elégedettség kiölte az emberekből a kritikára és forradalomra vonatkozó nyitottságot. A szirén dalát nem hallják, nem képesek a transzcendenciára, a kritikára. A mozgalom az egyik megoldásnak az LSD-t és a kábítószereket javasolta, mivel megváltoztatják a tudatot, metafizikai ablakokat nyitnak ki az egyén számára. Ezzel az egyént belülről változtatják meg, a velük elért felszabadító élmény a legalapvetőbb forradalom: „Hirtelen megláttam az összes baromságot az egész oktatási és társadalmi rendszerünkben [...]. Az a baj az iskolákkal, hogy robotokat csinálnak belőlünk, hogy a társadalmi rendszert mozgásban tartjuk.”⁴⁶ Ez a fajta kilépés a legnagyobb lázadás a rendszerrel szemben.

Különös vagy sem, de az LSD propagálásában, akár csak az Új Bal létrejöttében, szerepe volt a CIA-nak. A CIA támogatta Timothy Learyt, az LSD-propagátor harvardi professzort. Az LSD pápája ezt nem tagadta: „Az LSD-mozgalmat a CIA kezdeményezte. A Központi Hírszerzés tervelte és dolgozta ki, és igen hálás vagyok a Központi Hírszerzésnek.”⁴⁷ Carl Oglesby, az SDS korábbi vezetője szintén elismerte, hogy a drogforgalom a CIA műve volt, de szerinte a forradalom lecsillapítása céljából.⁴⁸ Természetesen az állami szervek sok tudományos kutatást támogattak pénzzel, de hogy az államot, fegyelmet, bürokráciát, hatalmat elutasító felszabadító mozgalmat egy állami szervezet kezdeményezte volna, legalább részben?

Szexuális forradalom – Freud Kaliforniába ment? A szexuális forradalom története meglehetősen jól ismert. A szexológiai hullám – Alfred Kinsey, William H. Masters, Virginia E. Johnson és mások – mellett fontos a marxizmust és a szexualitást valamiképp összekapcsoló marxisták működése, aminek következtében a szexualitás a mai napig tartó politikai jelentőséget kapott. A családot a magántulajdon és az állam mellett egyaránt halálra ítélte Marx és Engels, de Wilhelm Reich érvelése terjedt el, és indította el az LBMTQ-mozgalmat is. Reich a (sztálinista) Német Kommunista Párt tagja és a Deutschen Reichsverband für Proletarische Sexualpolitik vezetője volt, ami fogamzásgátlót osztogatott, a születésszabályozást és a szexuális oktatást propagálta, ingyenes abortuszt kínált. Reich szexualitással kapcsolatos érvelése Freudtól indult ki, bár az utóbbi nem biztos, hogy örült volna a következtetéseknek.

A szexuális forradalmárok számára Freudnak az a gondolata volt fontos, miszerint a kultúra elnyomja a szexuális ösztönök jelentős részét, ami különféle lelki nyavalyákhoz, torzulásokhoz vezet. Ezért a kultúra velejárója a „rossz közérzet”.⁴⁹ Ez azonban nem volt indok a számára, hogy ezeket a szexuális szabályozásokat, korlátokat felszámolják. Ugyanis egy ilyen szabályoktól mentes világ, ahol mindenki az ösztöneit követi, Freud szerint sokkal rosszabb lenne, mint az elfojtásokból eredő lelki gondok. Reich vele szemben azt hirdette, hogy a szexuális tiltások okozta lelki torzulások miatt vannak társadalmi, politikai torzulások,⁵⁰ mint például a fasizmus

**a szexuális forradalom
következtében a szexualitás
a mai napig tartó politikai
jelentőséget kapott** ”

45 *Storming Heaven: LSD and the American Dream*, Atlantic Monthly Press, New York, 1987.

46 Idézi Mark CHRISTENSEN: *Acid Christ: Ken Kesey, LSD, and the Politics of Ecstasy*, Schaffner Press, Tucson, 2009, 104.

47 Martin A. LEE – Bruce SHLAIN: *Acid Dreams*, Grove Press, London, 1985, 7.

48 BOLTON: *I. m.*, 129.

49 Sigmund FREUD: *Rossz közérzet a kultúrában* [1930] = Uő.: *Esszék*, ford. BART István és mások, Gondolat, Budapest, 1982.

50 Wilhelm Reich *Die Sexualität im Kulturkampf* (Sex-Pol Verlag, Kopenhagen, 1936) című könyve *Sexual Revolution* címmel és az igen ígéretes *Toward a Self-Regulating Character Structure* alcímmel lett kiadva az angolszász piacon (New York, 1974). Lásd még Herbert MARCUSE: *Eros and Civilisation*, Beacon Press, New York, 1966.

és a nemzetiszocializmus.⁵¹ (Kommunistaként a sztálinizmust nem tekintette politikai torzulásnak, így talán még a szexuális felszabadítás sem mentené meg az emberiséget tőle.) Az ösztönök felszabadítása vezet a szocialista ember megalkotásához és a társadalmi felszabadításhoz – alapvetően ezt az üzenetet adta tovább Marcuse az amerikai fiataloknak. Mellette a szocialista Norman O. Brown, egy ma kevésbé ismert szerző érvelt a pszichoanalízis nyelvén Freuddal szemben, azt állítva, hogy az egyénnek fel kell szabadítania magát a társadalom elnyomása alól, aminek módja a szexuális felszabadulás.⁵² A tekintély, hatékonyság, technológia és szervezethezesség együtt kerültek a sötét, elnyomó és neurózist okozó oldalra a szexualitással és a testi élvezetekkel szemben.

*Expresszivitás – érezd jól magad korlátok nélkül!*⁵³ A mozgalom harmadik, közvetlenül megtapasztalható eleme az expresszivitás volt, ami a zenében, hajviseletben, öltözködésben nyilvánult meg a legélesebben.⁵⁴ Az expresszív individualizmus nem túl új, megtalálható a romantikában, olvasható Milton *Elveszett paradicsoma* Sátánjának leírásában, és a '60-as évek után került be a tömegkultúrába. A spirituálisan, szexuálisan vagy pszichedelikusan felszabadított tudatú ember szabadsága nő, ha kifejezheti magát, őszinte lehet és őszinte viszonyokat teremthet, mentesen mindenféle elvárástól, dögletes konformizmustól. Az expresszivitás – mint a drog és a szexuális felszabadulás – jó és kellemes az egyénnek, és jó a környezetének, a társadalomnak is.

A proletárforradalmat átértelmezték. Új felfogása szerint a forradalom egy fesztivál vagy inkább karnevál. A fesztivál vagy karnevál a forradalom élvezetes csinálása és egyben eredménye. Ez a forradalom már nem proletár, bár továbbra is felfordult világot jelent. Ezt azonban nem az erőszak fordítja fel, hanem az életstílus, az *élvezetpolitika*.⁵⁵ A forradalom vívmánya ugyanakkor nem a távoli jövőben van, hanem már a jelenben megtapasztalható. A hierarchiákat, szabályokat a korlátozások nélküli élvezetek, a játékoság – és a vele kapcsolatos felelőtlenség – rombolja le, de nem a jövőben, hanem már most. A forradalmi tömeg: táncoló punkok, rockerek, tündérek, mindféle-fajta anarchisták, marxisták, feministák, fura ruhákba öltözve vagy egészen meztelenül. A karneváli tömeg nézetei ugyanilyen kakofóniát mutatnak. A lázadóknál a radikalizmus mérője az inkohérenca volt, és a *yippie*-k ebben vezettek. Peter Clecak szerint a kulturális forradalmárokat radikális inkohérenca jellemzi.⁵⁶ A politizálási, mozgalmi stílusuk ütött el a leginkább a Régi Baltól, és leginkább ezt a stílust látjuk a mai posztmodern politikai-kulturális mozgalmakban. E stílus leginkább a szituacionalistákra vezethető vissza.

A kulturális forradalom, ellenkultúra vagy Új Baloldal – bármely elnevezést használjuk is a jelenségre – büszkén zavaros volt, és a tagjai életén kívül az egész világot össze kívánta zavarni. Elméletek helyett – hacsak azt nem számítjuk elméletnek, hogy minden baj forrása a hatalom, a korlátozások léte és főképp a testi élvezetek szabályozása – önhittség, lelkesedés és harag, rombolás, konfliktuskeltés, lejáratás, szervezetek működésképtelenné tétele és hasonlók jellemezték őket. A kulturális forradalmárok, bár végtelen mennyiségű szöveget termeltek, nem törekedtek valamilyen koherens nézetre vagy programra a felszabadításon kívül. Gyakorlati és szellemi koherenciájuk a középkori parasztlázadás és a viszonylag jól megformált eszményeket követő eretnekmozgalmak közt van. Jellemző beállítottságuk szerint: „Tilos egy tervnek lennie, mivel mindig a terv tesz tönkre minket.”⁵⁷ A stratégia és stratégiaellenesség, a vezetés igénye és elutasítása nemcsak a mozgalomban léteztek egyszerre, de

51 Wilhelm REICH: *The Mass Psychology of Fascism*, transl by Vincent R. Carfagno, Condor Books, New York, 1946 (eredeti német nyelvű kiadás: *Die Massenpsychologie des Faschismus*, 1933).

52 Norman O. BROWN: *Life against Death. The Psychoanalytical Meaning of History*, Wesleyan University Press, Middletown, 1959.

53 A jelszó eredetileg „Vivre sans temps mort et jouir sans entraves” volt, és az 1966-ban Strasbourgban névtelenül kiadott *De la misère en milieu étudiant* felszólítása volt.

54 Stuart HALL: *Hippies. The American Moment*, Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, Birmingham, 1968.

55 Guy DEBORD: *A spektakulum társadalma* [1967], ford. ERHARDT Miklós, Balassi-BAE-Tartóshullám, Budapest, 2006; Raoul VANEIGEM: *The Revolution of Everyday Life* [1967], [reprint] PM Press, Oakland, 2012.

56 Peter CLECAK: *Radical Paradoxes. Dilemmas of the American Left, 1945–1970*, Harper and Row, New York, 1973, 234.

57 STEPHENS: *I. m.*, 23.

megtalálhatók egyazon szerző ugyanazon írásában is.⁵⁸ Ezt a kettősséget Todd Gitlin a mozgalom stratégiai és expresszív vonulatának nevezte.⁵⁹ A „hatvanas évek” kifejezés homályossága és ellentmondásossága nagyrészt ennek a keszeszaságnak is köszönhető. Gyakorlati céljaik nem vagy alig voltak, politikájuk lényege az önkifejezés, ami hitük szerint önmagában forradalmi tett és forradalmat vált ki. Ezt jól mutatja egy 1968-ból származó jelszógyűjtés:⁶⁰

*Törvényen kívüliek vagyunk
A városok az új határvidék
Az új kiáltvány: törvényenkívüliségünknek nincs határa
BAMN [Bármilyen szükséges eszközzel]⁶¹
Téglákkal, üvegekkel, szeméttel, hosszú hajjal, trágársággal, drogokkal, játékokkal, fegyverekkel, mulatsággal és dugással szállunk szembe a törvénnyel és renddel
Nincs többé különbség elmélet és cselekvés között
A politika az, ahogyan élünk
Harcunk jövője egyben az utcai bűnözés jövője
Mi bűnözők vagyunk
Lopunk, csalunk, hazudunk, hamisítunk, eltitkolunk és ölünk, hogy túléljünk
A jövő a törvényen kívüliek szabad szelleméé
Kimondjuk a törvényen kívüliek esküjét: céltáblánk minden tulajdon, a törvény minden embere ellenségünk
A káosz és anarchia erői vagyunk
Mindazok vagyunk, amit rólunk mondanak és büszkék vagyunk rá
Obszcének, törvényen kívüliek, utálatosak, veszélyesek, mocskosak, erőszakosak és fiatalok vagyunk*

Az inkoherenca egyik jele, hogy nem kell program, nincs is, és mivel az élcsapat-politika elbukott – ugyanis az élcsapat hatalmat szerzett, de azt nem számolta fel –, ezért vezetés, hierarchia és szervezet sem kell – csak a bázisdemokrácia. Jerry Rubinmegfogalmazása szerint „a yippie-k azt vallják, hogy nem lehetséges társadalmi forradalom a gondolkodás forradalma nélkül, és a gondolkodás forradalma nem lehetséges társadalmi forradalom nélkül. Nincs olyan, hogy yippie-követő. 646 és fél millió különféle yippie van, és a yippie meghatározása az, hogy VEZETŐ. A yippie-k: vezetők követők nélkül.”⁶² zen az úton nincs vezető, nincs szóvivő, mivel forradalmi. A demokráciát nem a rossz vezetés, hanem maga a vezetés teszi tönkre és lehetetlenné. Sem a vezetés, sem a képviselő nem lehetséges, hanem mindenki részvételére van szükség. „Minden csoportnak meg kell találnia a saját formáját, végrehajtani a saját akcióit. Ha mindenki megtanulja kifejezni önmagát a többiekkel egyetértésben, akkor lesz szabad a társadalmunk.”⁶³

A szervezetlenség mellett fontos a kreatív holdkórosság, a frivolitás. A yippie-k szórakozva csinálnák a forradalmat, váltanának rendszert. Rubin szerint „a yippie-k azt teszik, amit akarnak és akkor, amikor akarják. A yippie-k tudják, hogy józanok és mindenki más örült – ezért nevezzük magunkat örülteknek [...] A yippie-k azt mondják: ha nem szórakoztat, ne csináld. A szexet, rockzenét és kábszert az Amerikát meghódító kommunista puccsnak tekintjük [...]. A szórakozás yippie-eszménye elhajtja a kormányt. A yippie-k maoisták.”⁶⁴ Ugyanez a másik vezér, Abbie Hoffman megfogalmazásában így hangzott: „Nem szeretnénk egy nyugis, biztonságos jövőt előrevetíteni. Mi a bomlás vagyunk... Kannibálok, cowboyok, indiánok, boszorkányok, varázslók, furcsa

58 Andrew KOPKIND: *Thoughts of the Young Radicals*, Pitman, New York, 1966.

59 Todd GITLIN: *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*, Bantam Books, New York, 1987.

60 Közli: <<https://theanarchistlibrary.org/library/anon-we-are-outlaws-poster-text>>.

61 A jelszó – *By any means necessary* – Jean-Paul Sartre *Pizkos kezek* című drámájából származik, de a „hatvanas években” Malcolm X nevéhez kapcsolódott. Sartre drámájának a címe köré egy meglehetősen nagy, realista politikai filozófiairodalom épült ki. A jelszó a radikális idealizmus és realista gyakorlatuk jól ismert együttjárására utal.

62 Jerry RUBIN: *Do It! Scenarios of the Revolution*, Simon and Schuster, New York, 1970, 84.

63 Daniel COHN-BENDIT – Gabriel COHN-BENDIT: *Obsolete Communism. The Left Wing Alternative*, Andre Deutsch Ed., London, 1968, 256.

64 RUBIN: *I. m.*, 84–85.

kinézetű csodabogarak vagyunk, akik előmászunk Amerika rémálmának repedéseiből. Amikor megjelenek a chicagói bíróság előtt, azt szeretném, hogy ne amiatt vádoljanak, mert a Nemzeti Felszabadítási Frontot támogatom – amit tényleg támogatok –, hanem azért, mert hosszú a hajam. Ne azért, mert támogatom a Fekete Felszabadítási Frontot, hanem mert drogozok. Ne azért, mert elítélem a kapitalista rendszert, hanem mert szerintem a tulajdon le van szarva. Ne azért, mert hiszek a diák hatalomban, hanem mert azt gondolom, hogy az iskolákat le kellene rombolni. Ne azért, mert a vállalati liberalizmus ellen vagyok, hanem mert azt hiszem, hogy az emberek bármit tehetnek, amit akarnak. És nem azért, mert megpróbálom megszervezni a munkásosztályt, hanem mert azt hiszem, hogy a kölyköknek meg kellene gyilkolniuk a szüleiket. Végül is azt szeretném, ha azért vádolnának, mert jól érzem magam és nem vagyok komoly.”⁶⁵

Az expresszivitás talán legtöbbet tárgyalt eleme a zene, és az első, ami a '60-as évek kulturális mozgalma kapcsán a legtöbb embernek az eszébe jut, az Janis Joplin, Jimi Hendrix, a pszichedelikus rock és a fesztiválok, amelyeket az egyetemek mellett az elképzelt élet- és közösségforma, embertípus és viszonyok megvalósulásaiként ír le azóta is a kulturális forradalom irodalma.

Bár Platón *Államában* kiemelt jelentőséget tulajdonított az örök zenei nevelésének, mégsem tudunk sok olyan társadalmi mozgalmat a korábbi korokból, amelyben a zene olyan jelentőséget kapott, mint '68-ban. Azóta azonban a zene fontos csoportképző és határkijelölő lett: így vannak rockerek, punkok, diszkósok, tánczások, dzsesszisták stb. A zenének a droghoz és a szexhez

hasonlatos hatásokat tulajdonítottak,⁶⁶ sőt annál többet is, még közösségteremtést is. Miller szerint „a kábyszerek belső élményt nyújtottak [...] A felszabadult szex a legtöbb esetben egy-az-egyben személyközi viszonyokat feltételezett. A rock azonban közösségi volt és ezért médiumot nyújtott a kulturális kommunikáció számára”.⁶⁷

A zene kapcsán kevésbé a dalszövegekről van szó, sokkal inkább a stílusról, a módról, ennek tulajdonítottak erkölcsi hatásokat. Amikor Abbie Hoffman meg akarta zavarni politizálással a woodstocki fesztivált, akkor az egyik harcostársa azt írta neki: „Baszd meg a retorikádat, ember! Nagyobb élvezet táncolni és énekelni, mint harcolni, és sokkal több ember gondolkodását változtatja meg.”⁶⁸ Ez a hatás nem csak a fehér és fekete népzene, blues és gospel, a rhythm and blues keveredéséből, a fehér Elvis Presley és Janis Joplin gospel-énekeléséből ered, sokkal inkább a zene okozta „táncból” eredő eksztatikus, megváltozott tudatállapotból. Ez esetben is az élvezet erkölcsileg jó, és jó következményei vannak. John Sinclair, az ellenkultúra egyik vezető alakja mondta, hogy „a rock and roll korunk hatalmas felszabadító ereje”.⁶⁹

IDENTITÁSPOLITIKA

A „hatvanas évek” abban az esetben kudarc, ha a mozgalmat antikapitalista forradalomnak tekintik. A kapitalizmus biztosan nem szűnt meg, amint a '60-as évek radikálisai remélték, hanem alkalmazkodott, átalakult és velünk maradt. A multinacionális cégek kifejezetten előljárnak a kulturális forradalom terjesztésében, támogatásában, amit lehet a kapitalizmus alkalmazkodóképességékként is értelmezni, de a hatvannyolcas nemzedék vezető pozíciókba kerülésével is.⁷⁰

65 Abbie HOFFMAN: *Woodstock Nation = The Best of Abbie Hoffman*, Four Walls Eight Windows, New York, 1989, 100.

66 „Sound, like sex and the magic weeds, is a turn-on.” Tom Saylest idézi MILLER: *I. m.*, 40.

67 *Uo.*, 74.

68 *Uo.*, 45.

69 *Uo.*, 43.

70 Jack WHALEN – Richard FLACKS: *Beyond the Barricades. The Sixties Generation Grows Up*, Temple University Press, Philadelphia, 1989; Lauren KESSLER: *After All These Years. Sixties Ideals in a Different World*, Thunder's Mouth Press, New York, 1990.

a multinacionális cégek előljárnak a kulturális forradalom terjesztésében

„Minden hatalmat a képzeletnek”
– Szituacionista falfirka
Párizsban, 1968. május

De ha '68-at antiburzsoá kulturális forradalomnak vagy az Új Osztály rendies felemelkedésének tekintjük, akkor győzött. Olyan világban élünk, amit a kulturális forradalom hozott létre, a posztmodern világ a hatvannyolcasok működésének eredménye és folytatása. A „forradalom megváltoztatta a többség életét: nőkéét, homokosokéét, lesbikéét, feketékéét, latinokéét, indiánokéét, ázsiaiékéét”,⁷¹ a vesztesek pedig azok, akiket uralkodó osztálynak minősítettek – nem az arisztokrácia vagy a burzsoázia, hanem a fehér heteró férfiak –, de arról nem szólnak, hogy ez a forradalom kiket mely csoportokat emelt hatalomba, ahogyan az 1789 vagy 1917 után is történt.

A politikai konfliktusok új teret kaptak a '60-as években, a politika hagyományos kérdései (háború és béke, törvények) és a modern politika kérdései (tulajdon, újraelosztás, gazdaság) mellett vagy időnként előtte a művészetek, a „kultúra”, azaz a magánélet és a személyközi viszonyok lettek a politikai csaták és szenvedélyek terei. Az *antipolitika* a politika kiterjesztését eredményezte. A felszabadító harcban minden politika lett. Az Új Bal az '50-es évekbeli ideológiák alkonya után arra törekedett, hogy visszavigye a politikába az ideológiát, és a politikát bevigye a magánéletbe, a személyközi viszonyokba, a hálószo-bákba és az intézményekbe. És ezt sikeresen meg is tette.

A kulturális forradalom előfeltevése az, hogy – szemben a Régi Baloldallal – a gondolkodás forradalmának meg kell előznie a társadalom, gazdaság és állam szerkezetének forradalmi átalakítását: „Amit most tennünk kell, az az, hogy behunyjuk a szemünket és elképzeljük, hogy mindenkinek harmadik típusú tudata van: eltűnik a *corporate state* [...] a forradalomnak kulturálisnak kell lennie”.⁷² A kulturális forradalom nem pusztán a fiatalok igénye az életmód nagyobb szabadságára, nem pusztán a ki- és felszabadulás vágya a szülői, tanári tekintélyek alól. A mozgalom hatására egyrészt a közgondolkodás balra

71 Van GOSSE – Richard MOSER: *The World the Sixties Made*, Temple University Press, Philadelphia, 2003, 6.

72 REICH: *The Greening of America*, 255.

tolódott, és ezzel lehetővé vált a liberális demokrácia intézményeinek és törvényeinek felhasználása baloldali szándékok megvalósítására, azaz a baloldali projekt a kulturális hegemonia miatt törvényi vagy intézményes – látható és ellenállást kiváltható – változtatások nélkül is működhet. Másrészt a kultúra elvetése a barbárság törvényesítése volt a beszédben, öltözködésben, az élet minden területén, hiszen – ahogy pár éve a fiatalok ezt megfogalmazták – az alternatív lett a *mainstream* (és az *established*). Bob Dylan Nobel-díjat kapott. Roszak barbárnak nevezte az ellenkulturális mozgalmat, a barbárok vertikális inváziójának. Leírása hasonló ahhoz, ahogyan Ortega írta le a tömegek lázadását, csak ma már biztos egyetemi állással és elismeréssel bíró *tenured* barbárokról van szó!⁷³ A „hatvanas évek” furcsa mozgalom, hiszen a *társadalom kiváltságosai fordultak a világ ellen*, amiben kiváltságokat élveztek, amik nem pusztán a jövedelem és presztízs, de legfőképpen az, hogy mentesültek a külső mércék és ítéletek alól, és saját tevékenységüket önmaguk ítélik meg.

Régi Bal és a Régi Új Baloldal már vagy elhagyták a csatateret, vagy megmondó emberként újjászülettek a médiában, vagy egyetemi karriert csináltak (aminek része volt a baloldal eszméinek tudománnyá emelése, esetenként monopolhelyzetbe juttatása). A nagy elbeszélések válsága a nagy ígéretek válságát is hozta: a felvilágosodás felszabadító projektjei – a liberalizmus és a szocializmus – már kevésbé csábítóak. A politika kevésbé jelent evilági megváltást, ezért kevesebb érdeklődést is vált ki, kevésbé mozgósít, amit az elkezeredett felszabadítók apátiának neveznek. A mai Legújabb Új Bal még annyira sem dolgoz ki utópiát, mint a „hatvanas évek” mozgalma, még annyit sem árul el a boldog jövőről, mint Marx, aki szerint a kommunizmusban az ember „reggel vadász, délben halász, este kritikai kritikus”. Ezért nem tud létrehozni politikai tömegmozgalmat, nem kínál alternatívát a kapitalizmusra, ráadásul ’68 óta nem tudták meghaladni a fragmentáltságot. Az utópikus mentalitásból csak a világ-elutasítás maradt meg, ami balos szektácskák szálnalmas badarságaiban található még meg,⁷⁴ a „hatvanas évek” expresszív individualizmusa és uralmi igénye a „kultúrában” azonban itt maradt.

Egykor a szabadság, ma inkább az egyenlőségként értelmezett igazságosság nevében láznak az ellenőrzés, fegyelem, tekintély ellen, mert ezek az ember elnyomói, megnyomorítói és a problémái forrásai. Ezek nélkül létrejönne egy társadalmi és lelki problémáktól mentes világ. Az ellenőrző, korlátozó viszonyok, korlátok – ma ezeket nevezik „struktúráknak” a posztstrukturalisták – felszámolása, a felszabadulás hozza el állítólag a szabad, egyenlő és problémamentes világot. A politikai és gazdasági elnyomás csak ezen elnyomó magánéleti viszonyok – az ún. „struktúrák” – miatt lehetséges, azaz például a „ciszheteró viszonyok” tartják fenn a zsarnokságot és a kizsákmányolást. Míg a klasszikus liberalizmus és a konzervatívok szerint ezek a korlátozó viszonyok – közösségek, tekintélyek, elkötelezettségek – védik az egyént és pontosan ezek miatt kevésbé szorul rá a piacra vagy az államra, és ezek révén tud jobban ellenállni ezeknek, addig az egyre radikálisabb progresszívek szerint e magánéleti viszonyok tartják fenn a gazdasági és politikai elnyomást. A „hatvanas évek” kulturális forradalma, bár személyében nem kapcsolódik a mai radikálisokhoz, a posztstrukturalizmushoz, ugyanannak a felvilágosodás óta tartó utópista törekvésnek a része, ami az ember felszabadításával igyekszik elérni e problémamentes világot. ■

73 Vö. Robert H. BORK: *Slouching Towards Gomorrah*, Harper Collins, New York, 2003, 20. Lásd még Roger KIMBALL: *Tenured Radicals. How Politics Has Corrupted Our Higher Education*, Harper & Row, New York, 1990.

74 Leszek KOLAKOWSKI: *The Death of Utopia Reconsidered*, Tanner Lectures on Human Value 4. (1982).